

איורים של דלועיים בפסיפסי ארץ ישראל מן התקופה הביזנטית

ענת אביטל - אוניברסיטת בראילן • הרי פריס - מרכז מחקר נוה יער, מינהל המחקר החקלאי

הקדמה

האם פסיפסי התקופה הביזנטית מארץ ישראל משקפים את מגוון פירות הדלועיים שנצרכו על ידי תושבי הארץ הקדומים? לשם מתן מענה נחקרו כל פסיפסי ארץ ישראל ונמצאו שמוצגים בהם עשרות מיני גידולים חקלאיים וביניהם גם שישה פירות שונים של דלועיים. זיהויים החזותי של פירות הדלועיים מן הפסיפסים, הגדרתם הסיסטמטית והשוואתם למיני דלועיים המוזכרים במקורות הספרותיים הקדומים, מאפשרים הצצה אל טיבה של החקלאות הקדומה והם משקפים את כוחה של כלכלת האזור.

מאמר זה הוא חלק מתוצאותיו של מחקר מקיף שמטרתו היתה זיהוי ההופעות של הגידולים והכילים החקלאיים בפסיפסי ארץ ישראל וניתוחם¹. במחקר זה בודדו 134 פסיפסים, מתוך מאות הפסיפסים מן התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית מארץ ישראל שנתגלו עד לסוף שנת 2013, ואשר אותרו בהם איורים הקשורים לחקלאות. חלק מן הדגמים לא היו מוכרים לחוקרים עד כה. בפסיפסים אלו תועדו 30 מיני

גידולים צמחיים, כלי עבודה שונים, מלאכות חקלאיות ומגוון של כלים לקיבול התוצרת החקלאית ושינועה באמצעות אדם ובמה. הפסיפסים עם העיטורים החקלאיים מהווים 25% מתוך כלל המבנים המוכרים למחקר עד כה מן המגזרים הנוצרי, היהודי והשומרונים יחד. לשכיחות משמעותית כזאת יש יכולת לשקף את התהליכים הכלכליים והחברתיים אשר ליוו את יצירת המבנים עם הפסיפסים ואפשר ללמוד מהתנהגות פסיפסים אלו על התרבות החקלאית בישראל.

1 ההגדרה של מרחב ארץ ישראל במחקר הנוכחי הותאמה לגבולות מדינת ישראל המודרנית.

איור 1: אתרי הפסיפסים עם איורי הדלועיים

הבילבול, לפעמים שמם הקדום לא תואם את שמם המודרני. למשל, השמות קישוא, הדלעת והמלפפון משמשים כיום לכינויי פירות מודרניים שונים מן המינים הקדומים שכונו בשמות אלו. הפרי שכונה קישוא בדברי חז"ל היה פרי מואד², אך המכונה כיום פקוס והנמנה עם המין מלון (*Cucumis melo L.*). הדלעת המוזכרת בדברי חז"ל מזוהה כיום עם הקרא, היא דלעת הבקבוק (*Lagenaria siceraria (Mol.) Standl.*), והמלפפון מדברי חז"ל מזוהה כיום עם המלון העגול המודרני (*Cucumis melo L.*). דלוע נוסף, הקרמולין, שהוזכר בתוספתא ובתלמוד ירושלמי, מזוהה כיום עם הלופה המודרנית, היא דלעת הספוג (*Luffa aegyptiaca Mill.*).

אם לא די בכך, במהלך הדורות, כתוספת על המבוכה והקושי, שמות של פירות מן העת העתיקה - הקי שוא, הדלעת והמלפפון - הומרו ושימשו לכינויים של פירות דלועיים ממינים חדשים שחדרו לאזור מאוחר יותר, והחליפו את המינים הקדומים שפסקו מלהיות אטרקטיביים. הפירות המודרניים והמכונים כיום

קישוא ודלעת הגיעו לאזורינו מיבשות אמריקה רק אחרי שנת 1492, והמלפפון המודרני הגיע לאזור מתתיבשת הודו רק בימי הביניים. למרבה המזל, נותר פרי אחד אשר שמר על שמו במהלך הדורות, והוא האבטיח. כך, האבטיח המודרני זהה לאבטיח הקדום המוזכר בתנ"ך ובתלמוד.

אמצעים

לצורך היכרות של הדגמים מן הפסיפסים נעזרנו בצילומי תקריב חדשים ואיכותיים. עם זאת, גם לאחר שימוש בתמונות איכותיות, עדיין נותרו קשיים אובייקטיביים רבים

במאמר זה יסקרו רק 23 הפסיפסים בהם אותרו דגמים של פירות ממשפחת הדלועיים כקבוצת מחקר בפני עצמה (איור 1).

רקע

משחר ההיסטוריה היו פירות הדלועיים אהודים על אוכלוסיית אגן הים התיכון ואוכלוסיית ארץ ישראל. אולם, חלק מן הדלועיים שהיו מצויים מאוד על שולחנם של תושבי ארץ ישראל הקדומים, היו שונים מן הדלועיים הנצרכים על ידנו כיום. במשנה מוזכרים ארבעה דלועיים מאכלי: הקישוא, הדלעת, האבטיח והמלפפון, שלמרבה

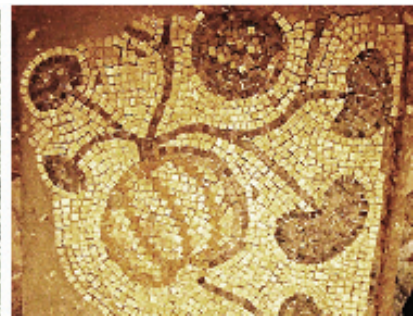
איור 5: מלון עגול

איור 4: מלון עגול

איור 3: מלון עגול

איור 2: מלון עגול, שבר

עמוקים, שכיחים בפסיפסי ארץ ישראל והם מעוצבים במגוון ווריאציות ורמות ביצוע. בשבר קטן של פסיפס מבית אלפא מוצגים שני מלונים עגולים, האחד מייצג פרי בוסר והשני מייצג פרי בשל. שני הפירות צומחים על צמח האם, הניתן לזיהוי בוודאות כמלון, גם באמצעות טרפי העלים האינדיקטיביים שצורתם ככליה (איור 2). בפסיפס האיכותי ביותר מארץ ישראל מכנסיית המולד בבית לחם, מעוצב מלון עגול שעל פניו חריצי אורך ובבסיסו צלקת בולטת (איור 3). מלונים עגרי לים שפניהם מחורצות הוצגו גם בפסיפסים מכנסיית המרטיר מבית שאן (איור 4) ומכנסיית כורסי (איור 5). מלונים שפניהם חלקות וללא חריצים רדיאליים הוצגו בארבעה פסיפסים. הצלקת הגדולה בקצה הפרי מסייעת בזיהוי הפירות עם מלונים. נראה שמלונים אלו היו מזון לא מחורץ, אולם, יתכן אף, שיוצא רי הפסיפס, מסיבותיהם, לא ייצגו חריצים. בבית חג הנילוס מציפורי מוצגת קרן שפע ובה מבחר פירות קיץ, ביניהם מוצג גם מלון עגול צהבהב (איור 6). בכנסיית קריות מוצג מלון עגול צהבהב ליד שני אבטיחים קטנים ממנו המנוקדים בשחור (איור 7). בכנסיית בית לויא מעוצב מלון עגול וצהבהב בתוך קיליקס ביחד עם פירות נוספים (איור 8).

מלונים עגולים מוצגים בפסיפסי ארץ ישראל בשכיחות גבוהה יותר מהופעותיהם בפסיפסים מצפון אפריקה, עבר הירדן, אסיה הקטנה, יוון ואיטליה. בנוסף לכך, דגמי המלונים העגולים מארץ ישראל שונים אלו מאלו ואף שונים מן העיצובים של המלון נים העגולים מפסיפסים שמחוץ לישראל. עיצובי המלונים העגולים מארץ ישראל הם מקוריים ומקומיים, אינם מועתקים מאזורים אחרים ומשום כך בכוחם לשקף נאמנה רי אלייה חקלאית מקומית.

בחמישה פסיפסים מופיעים פירות עגרי לים מפוספסים, חלקם עם פסים כהים רחבים וחלקם עם פסים כהים דקים. מציאותו

כלל התנאים המגבילים הללו, הזיהויים של הפירות מן הפסיפסים שלא היו איכותיים מלכתחילה או שלא השתמרו ונפגעו, היו כרוכים בקשיים ונעשו בזהירות ומתוך ספק. בעוד שזיהויים מן הפסיפסים האיכותיים והשלמים הוגדרו בוודאות ובטחון רב. זי הדלועיים נעשה על פי התבוננות ועיון מעמיקים ביותר בפרטים החזותיים שהוצגו באמצעות ציורי הפסיפסים. נערכו השוואות רבות בין הציורים הקדומים לבין צורתיהם החיצוניות של הדלועיים המוכרים לנו כיום, במקביל השווה הממצא לדברי הכתובים הקדומים מן המקרא, דברי חז"ל וסופרים רומיים.

סימני ההיכר של מיני הדלועיים

ההבחנה הראשונה לזיהויים של פירות הדלועיים נעשתה על פי גודלם היחסי לערמת פירות אחרים באותו פסיפס. בהמשך הזיהוי סייעו עיצובים מורפולוגיים נוספים המאפיינים את פירות הדלועיים. לדלועיים שתי צורות עיקריות, עגול ומוארך. בנוסף, על פני פירות הדלועיים סימנים חזותיים ייחודיים, למשל, פסים וחריצים רדיאליים, שאריות של עלי גביע ועלי כותרת או בליטה בקצה הפרי. לכל סימני ההיכר הללו יש תיעוד ברור באמצעות איורי הפסיפסים והם מסייעים לזיהוי הפרי כמין ממשפחת הדלועיים. אחדים מן הסימנים מסייעים אף להבחנה בין מיני הדלועיים לבין עצמם.

דלועיים עגולים

דלועיים עגולים מוצגים ב-20 פסיפסים ועל בסיס מראיהם ניתן לזהותם עם שלוש שה מינים: המלון, האבטיח והקרא. המלונים מתחלקים לשתי קבוצות עיקריות, מלונים מחורצים ומלונים שפניהם חלקות. בשישה פסיפסים זוהו מלונים מחורצים באמצעות החריצים הרדיאליים שעוטרו על פניהם. מלונים עגולים, שעל פניהם חריצים רדיאליים

הנובעים מאיכותם המקורית של הפסיפסים וממצבם השימורי של הפסיפסים. איכותם של הפסיפסים נמדדת באמצעות צפיפות אבני הטסרה (Tessera)² בדצמ"ר, המייצגת את הרזולוציה של התמונה. כל אבן מהווה פיקסל (pixel) בתמונה, וכיחד האבנים מרי כיבות תמונה צבעונית ברת משמעות, בדומה לפיקסלים היוצרים את רשת המשבצות של התמונה הדיגיטאלית. משום כך גודל אבני הטסרה מעניק קנה מידה לאיכות הפסיפס ביחס לשטח נתון. גם מגוון הצבעים של האבנים מהווה גורם המקנה מיימד לאיכותו של הפסיפס. השימוש בצבעים רבים וגוני ביניים רבים מעניק פרטים רבים לתמונה, בעוד ששימוש בצבעים מועטים תורם רק פרטים מעטים לעין הצופה. במקרים בהם השתמשו באבנים קטנות ובמגוון צבעים רב, מטבע הדברים, שהתמונה שנוצרה היתה ברורה יותר וקלה לזיהוי. ראוי לציין המחסור הבולט בסלעים בצבע ירוק בארץ ישראל, שהכתיב שימוש באבנים מצבעים חלופיים לתיאור חלקים צמחיים ירוקים. כך, עלים וגבעולים או פירות שקליפתם ירוקה, כמו אבטיח, הוצגו באמצעות אבנים מצבעים שונים ומגוונים. עם זאת, למרות היעדר הצבע הירוק, החלקים הצמחיים המעוצבים בפסיפסים תמיד ברורים והרושם שהעיטור רים משאירים נאמן למציאות ועל פי רוב גם לא קשה לזהות את מין הצמח והפרי.

מצבם השימורי של הפסיפסים איננו אחיד באתרים השונים. חלק מן הפסיפסים השתי מרו כמעט בשלמות הודות להיותם קבורים באדמה והם נותרו כחדשים וללא פגע במשך השנים. אולם רבים מן הפסיפסים ניזוקו במהלך ההיסטוריה, כתוצאה מהרס מכוון או אגבי. לעיתים הפסיפסים ניזוקו ממש בעת גילויים בעת חריש, פיצוץ בעת מלחמה או אגב עבודות עפר לשם סלילת כביש. משום

2 אבן טסרה, היא אבן קטנה שנחטכה בצורה רבועה ושימשה להטבעה כחלק מהרכבת תמונת הפסיפס.

ואיטליה. אבטיחים אלו מעוצבים במגוון של עיצובים ייחודיים, המתבטאים בגודלם וצבעיהם של הפירות, עוביים וסיגנונם של פסי האורך.

דלועיים מוארכים

דלועיים מוארכים מוצגים ב־13 פסיפסים, והם מתמיינים לשלושה מינים שונים, מלון, קרא ולופה. הפירות הגליליים עם או בלי נפחות בקצה, המגלים יחס של 1:4 בין האורך לרוחב הפרי, זוהו כמלוני פקוס. מהקבוצה הזאת מופיעים בשמונה פסיפסים והם שונים אלו מאלו בעיצוביהם ובצבעיהם, ויש בכוחם לשקף יצירה עצמאית, מקורית ומקומית המלמדת על תיאור של חקלאות מקומית. מגוון הפקוסים המעוטרים בארץ ישראל מייצגים שני זנים. הזן האחד של פירות ארוכים מאוד המאויירים בפסיפסים מכנסיות קריות (איור 17) ואבו חוף (איור 18). הזן השני של פירות פחות ארוכים מוצג בפסיפסים מכנסיות ממשית (איור 19), כנס־יית המרטיר (איור 20), דומינוס פלוויט (איור 21) ומבית הכנסת בציפורי (איור 22). הפקור־סיים המעוטרים בפסיפי ארץ ישראל מגלים גם שוני ממגוון מלוני פקוס המוצגים בציורי הקיר והפסיפסים מאיטליה, יוון, לבנון וצפון אפריקה, ונתון זה מחזק את עוצמתם התי־עודית של העיטורים.

פירות פחות ארוכים מן הפקוסים שנמנו למעלה מזוהים כמלוני עגור. מלוני העגור מעוטרים רק בפסיפס כנסיית כורסי, שם הם מאוכלסים בזוגות או בשלשות במדליו־נים מעויינים (איור 23). איכותו הגבוהה של העיטור ומצבו השימורי הטוב של הפסיפס מסייעים לזיהוי הוודאי. נוכחותו של העגור רק בפסיפס אחד מלמדת על כך שבתקופה הביזנטית העגור היה פחות שכיח ופחות אהוד מן הפקוס. גם היעדרו המוחלט של מלון העגור מהאומנות הביזנטית במרחב האימפ־ריה, מחזק את המסקנה בדבר היותו גידול לא שכיח בתקופה זו.

פרי הקרא עוטר בצורת בקבוק והוא מוצג רק בפסיפס מכנסיית כורסי (איור 24). בפסי־פס זה פירות הקרא, שחלקם התחתון מעובה וחלקם העליון מוצר כבקבוק, מאוכלסים בודדים במדליונים מעויינים. צורת הפירות מר־מזת על שימוש בפרי הבוגר כמיכל לנשיאת מים, והקרבה אל הכינרת ומימיה המתוקים מחזקים השערה זו. אולם מן הראוי לציין שפירות הקרא גם שימשו ומשמשים עד היום לאכילה בהיותם צעירים. פרי הקרא,

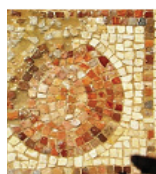
איור 8: מלון עגול מרכז הקיליקס, כנסיית בית-לויה

איור 7: מלון עגול ושני אבטיחים ירוקים קטנים, כנסיית קריות

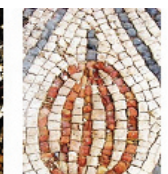
איור 6: מלון עגול בחלק העליון המרכזי של הקרן, שתי לופות צעירות מימין, בית חג הנילוס, ציפורי

איור 12: אבטיח, כנסייה מערבית, ממשית

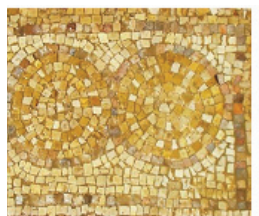
איור 11: אבטיח וסקין, כנסיית נהריה

איור 10: אבטיח מפוספס, מנר הגבירה מרים, בית שאן

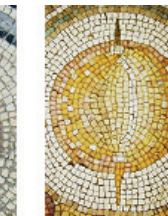
איור 9: סל עם פירות, כנסיית מדרס

איור 16: שני חצאים של אבטיח, כנסייה מערבית, ממשית

איור 15: אבטיח, קפלת יוחנן המטביל, ירושלים

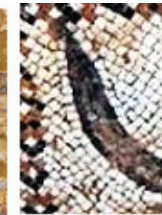
איור 14: אבטיח, אורטוריום דומינוס פלוויט, ירושלים

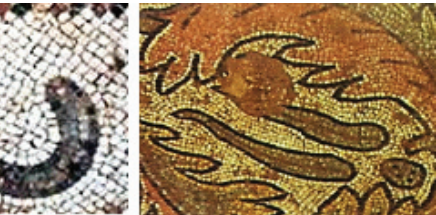
איור 13: אבטיח, קפלת מצדה

איור 19: פקוס, כנסייה מערבית, ממשית

איור 18: פקוס, כנסיית אבו חוף

איור 17: פקוס, כנסיית קריות

(14) ובקפלת יוחנן הטביל (איור 15). באיור מענין במיוחד מכנסיית ממשית מוצגים, כנראה, זה ליד זה, שני חלקיו של אבטיח החצוי לרוחבו (איור 16). שני חצאי האבטיח מעוצבים באמצעות אבנים צהובות־כתומות. שני החצאים מנוקדים במעגלי אבנים לבנות בודדות המייצגות את הגרעינים. תיאור זה מזכיר מאוד זנים של אבטיחים מודרניים שציפתם צהובה־כתומה וזרעיהם בהירים, המעיד על היות האבטיח מתוק ומיועד למאכל אדם.

האבטיחים מפסיפי ארץ ישראל מגוון נים יותר מן האבטיחים שבפסיפסים מיוון

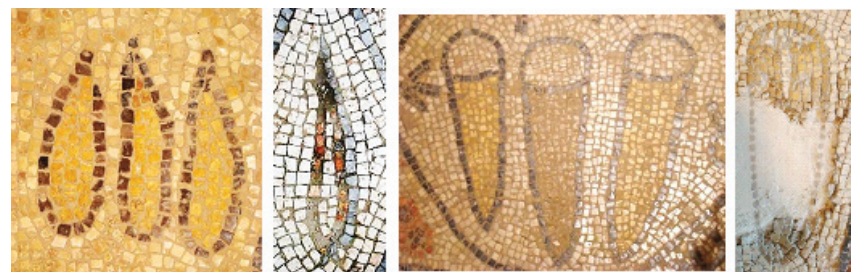
של פיספוס על פני הפרי והיעדר צלקת או בליטה בקצה מסייעים בזיהוי פירות אלו כאבטיחים. בששה פסיפסים נוספים, מופי־עים פירות עגולים שאינם מפוספסים וחס־רי צלקת בקצה של הפרי, גם אותם אנחנו מזהים כאבטיחים. נראה שארבעה זנים של אבטיחים מוצגים בישראל: אבטיח עם פסים רחבים המוצג בכנסיית מדרס (איור 9) ובמנ־זר הגבירה מרים (איור 10), אבטיח עם פסים דקים המוצג בכנסיית נהריה (איור 11) ובכנ־סיית ממשית (איור 12), אבטיח כהה המוצג בקפלת מצדה (איור 13) ובכנסיית ממשית, אבטיח בהיר המוצג בדומינוס פלוויט (איור

לאחר קילוף הקליפה וחילוץ הזרעים מתוך הרשת הסיבית המהווה את ציפת הפרי הבר גר והיבש. פירות בשלים של לופה מוצגים בתשעה פסיפסים. בגרותם של הפירות ניכרת באמצעות הצבעים החומים של גוף הלר פה המלמדים על הבשלת הלופה לקראת עונת החורף. גם ראשה הקטום של הלופה וחשיפת הגרעינים מלמדים על בגרותה. שי לוב נתונים זה מצביע על שימושה העיקרי של הלופה בבגרותה ליצירת ספוגים לרחצה לאחר התיבשותה. הלופה הבוגרת מוצגת בכנסיית קריות (איור 25), בבית כנסת נערן (איור 26), בכנסיית כורסי (איור 27), בכנסיית המרטיר (איור 28), קפלת אל חמאם (איור 29), מנזר הגבירה מרים (איור 30), בית הכנסת ציפורי (איור 31) ובית הכנסת בית אלפא (איור 32). מענין לציין, שמרבית איורי הלר פה מרוכזים בעמק בית שאן ובגליל התחתון המזרחי, נתון שיכול להעיד על אזורים אלו כמועדפים ונוחים לגידול הלופה, עקב תנאי החום הרב וריבוי המים. מותר לשער שלור פה היה תפקיד חשוב בניקוי הגוף, באזורים בהם היו מים זמינים לרחצה, שם היא הייתה גידול חקלאי משמעותי ויקרתי. בנוסף ניתן להסיק על התפשטות מנהגי הרחצה באמצעות הלופה והעתקת הרעיון לאזור הלופה בין פסיפסי האזור. פירות צעירים של לופה מוצגים בארבעה פסיפסים, במנזר הגבירה מרים (איור 34) ובבית חג הנילוס מציפורי (איור 6).

ניכר שבתקופה הביזנטית הלופה היתה יותר שכיחה מן הקרא בארץ ישראל והיא שימשה למאכל כפרי צעיר. עם זאת משום שבפסיפסי ארץ ישראל שכיחותה של הלופה הבוגרת, שקצהה קלוף, גבוהה יותר, אפשר להסיק שעיקר שימושי הלופה בארץ ישראל היו לרחצה ומיעוטם למאכל. הלופה מעוטי רת לראשונה בפסיפסים מארץ ישראל, ולמי טב ידיעתנו כיום, האיורים של פירות הלופה הצעירים מבית חג הנילוס מציפורי והפרי הבוגר מבית הכנסת של ציפורי הם העיצובים האמנותיים הראשונים של פרי זה.

זיהוי פירות הדלועיים המאויירים בפסיפסי סים עם פירות המוזכרים במקורות ספרותיים קדומים

המלון העגול הוא המלפפון המוזכר במקורות חז"ל, שמו melopepon בפי הי וונים melopepon בפי הרומאים, שמשמעו: 'תפוח - אבטיח'. מקור השם, כנראה, נבע ממראהו של המלון המזכיר את התפוח ואת האבטיח בו זמנית. המלון העגול התגלה באר

אחרי המלוניים (המוארכים והעגולים יחדיו). איורי הלופה מתאפיינים ביחס של 3:1 בין האורך והרוחב של הפרי. לפירות הללו קוטר רחב וקבוע מהצלקת ועד לשני שליש אורך הפרי, וקוטר מוצר מן השליש העליון עד העוקף. פרי הלופה הצעיר עסיסי ומשמש למאכל לאחר בישול, בדומה לשימוש בקי שוא המודרני, אולם, הפרי הבוגר מתייבש וחדל להיות ראוי למאכל. עם ההבשלה, פנים הפרי הופך לרשת סיבים ספוגית, הקליפה הדקה והיבשה נוטה להיקרע ולהתקלף בקלות ותוך כדי כך נחשפים הזרעים השחורים. על פי רוב, הלופה משמשת כספוג לרחצה

אמנם, מוזכר פעמים רבות במשנה, אך נדיר רותו באומנות הפסיפסים מישראל מרמזת, כנראה, שהוא היה שכיח במידה פחותה מן הדלועיים האחרים בארץ ישראל בתקופה הביזנטית. פירות הקרא שעוצבו בפסיפסים מאיטליה וצפון אפריקה היו שונים מאלו המעוטרים בארץ ישראל. הם היו מוארכים ודקים, לא היתה להם צורת בקבוק, וניתן להסיק שהם שימשו למאכל ולא כמיכלים לאגירת נוזלים. הלופה (דלעת הספוג) מזוהה עם הקרמוי לין המוזכר בדברי חז"ל, מוצגת ב-12 פסיפסיים וזיהוי המין השכיח ביותר מבין הדלועיים

רח מקרה באיטליה לפני כ-2000 שנה, וכנר-
אה שהוא לא היה מוכר קודם לכן. לדבריו של
פליניוס הזקן, סופר וחוקר טבע רומי בן המאה
הראשונה לסה"נ, באופן מוזר, גדל בקמפניה
פרי 'קוקומיס' (cucumis) שצורתו חדשה,
הדומה לחבוש. פליניוס העיד שמלונים מסוג
זה, הנקראים 'מלופפו' (melopepo), לא
ניתנים לגידול בהדליה, הצמחים זוחלים על
הקרקע ופירותיהם ניתקים מאליהם מגבער
ליהם בעת ההבשלה. צבע הפירות זהוב והם
ניכרים בשונות צבעם, צורתם וריחם.

בדברי חז"ל מוזכר האבטיח במגוון נוש-
אים. בנוגע להלכות תרומות ומעשרות ופגי-
מתו כתוצאה מניקור עופות, בנושאים חקל-
איים ומסחריים, כגון מחירו הנמוך בשוק, וגם
בנושאים הלכתיים, למשל, כלאיים ואיסור
מעניין על נטיעת גפן בתוך אבטיח: "אין
תוחבין זמורה של גפן לתוך האבטיח, שתהא
זורקת מימיה לתוכה, מפני שהוא אילן בירק"
(משנה כלאיים, פרק א', ח'). הבלבול בין הד-
לועיים השונים היה נפוץ עד כדי כך שנדמה
היה שהם אותו המין, ויש ביכולתם להשתנות
לאחר הזריעה: "א"ר יודן בר מנשה דברי חכ-
מים אדם נוטל מעה אחת מפיטמה של קישו'
ונוטעה והיא נעשית אבטיח" (יר' כלאיים,
פ"א, ה"ב, ב, ע"א). מעניין לציין שליד הפרי
מנהריה מוצג סכין מטבח המרמז על אופן
התקנת הפרי למאכל (איור 11). סכינים דר-
מים מוצגים גם ליד פירות בפסיפס מכנסיית
גן יבנה וגם בפסיפסים מעבר הירדן המזרחי.
נוכחות הסכין ליד הפירות מזכירה את הכתוב
במשנה: "באבטיח שאבור לי, סופת ואוכל"
(מעשרות פ"ב, ו').

שמו הערבי של המלון הארוך, הפקוס
התגלגל גם אל העברית העכשווית. מקורו
של השם מן הפועל 'פקוס' המוזכר במש-
נה: "הקישואים והדלועים, משיפקס; אם
אינו מפקס, עד שיעמיד ערימה" (מעשרות
פ"א, ה'). הפעולה התייחסה להסרת הפלר
מה המכסה את פירות הדלועיים הצעירים
(pekos ביוונית = שערות רכות). בתלמוד
הירושלמי (מעשרות א', ד, דא) לערימה
הזאת ניתנה שם מיוחד, פקוססיה. הפקר
סים, אשר כונו 'קישואין' בלשון חז"ל, היו
גידול נפוץ וחשוב בתקופה הביזנטית והם
מוזכרים בדברי חז"ל פעמים רבות יותר מכל
דלוע אחר. דברי חז"ל בנוגע לעושרו של רבי
יהודה הנשיא וחביבותם של הקישואין: "אלו
אנטונינוס ורבי שלא פסק משלחנם לא צנון
ולא חזרת ולא קשוואין לא בימות החמה ולא
בימות הגשמים" (בבלי ברכות, נ"ז, ב'), מז-

כירים מאוד את התיאורים על הקיסר טיב-
ריוס בדברי פליניוס, שלא פסק משולחנו
ה'קוקומיס' כל השנה.

מלוני העגור, המוארכים פחות מן הפקר-
סים, מעוצבים כבר באמנות המצרית מקב-
רי הפרעונים מן האלף השני לפסה"נ, ולכן
החוקרים מקשרים אותם עם ה'קישואים'
המוזכרים בחומש במדבר, אליהם התגע-
געו אבותינו במדבר: "...אֶת הַקִּשְׁאִים, וְאֶת
הָאֲבִטְחִים, וְאֶת הַחֲצִיר וְאֶת הַבְּצָלִים, וְאֶת-
הַשְּׂוֹמִים" (י"א, ה'). הכינוי 'מקשה': "וְנוֹתְרָה
בַּת-צִיּוֹן פְּסָפָה בְּכַרְם פְּמִלְנָה בְּמִקְשָׁה פְּעִיר
נְצוּרָה" (ישעיה א', ח'), המוזכר בתקופת
הבית הראשון, התייחס לשדות מיוחדים
בהם גדלו 'קישואים' (=מלוני פקוס ועגור)
ומלמד על היותם גידול נפוץ וחשוב בעת
ההיא.

מרבית זני הקרא שגודלו בעבר שימשו
כפירות בוגרים ליצירת כלים לנשיאה ואיסון
של נוזלים, והם מוזכרים בשם 'דלעת המצ'-
רית' בדברי חז"ל. רק מיעוט מן הזנים, אלו
שהניבו פירות ארוכים, שימשו למאכל לאחר
בישול הפירות הצעירים. זנים אלו מוזכרים
בדברי חז"ל כ'דלעת היוונית': "דלעת יונית
עם המצרית והרמוצה אף על פי שדומין זה
לזה כלאים זה בזה" (משנה כלאיים פרק א',
ה'). ה'דלעות' בעת ההיא היו מאוד נפוצות,
והיו ענף כלכלי חשוב, עד כדי כך שלשדה
'דלעות' היה שם מיוחד: 'מְדִלְעָה' המוזכר
פעמים רבות בדברי חז"ל: "כל זמן שבני אדם
חורשין ליטע במקשיות ובמדלעות" (משנה
שביעית א', א').

הלופה, המזוהה עם הקרמולין שבדברי
חז"ל: "מביאין שחלים [וקרומלים] מחוצה
לארץ לארץ" (תוספתא שביעית, ד', י"ב),
מוזכרת לראשונה בספרות הארץ ישראלית,
בתוספתא ובתלמוד הירושלמי, איננה מוזכ-
רת כלל בספרות היוונית והרומית. מניחים
שהלופה הגיעה לארץ ישראל כנראה, בזמן
כתיבת התוספתא או בעת חתימתה (במאות
ראשונה-שנייה לסה"נ).

סיכום

דלועיים ממין יחיד או מכמה מינים שונים
עוצבו על 23 פסיפסים מתוך 134 הפסיפסים
מארץ ישראל בהם מעוטרים כלל הגידולים
חקלאיים, בשכיחות גבוהה ומפתיעה (17%).
הדלועיים עוצבו בדגמים מקוריים וייחודיים
וללא העתקות, ולכן יש בכוחם לשקף ריאליה
חקלאית מקומית עשירה. מרבית העיטורים
הוצגו על פסיפסים מאיכות גבוהה, שהאב-

נים המרכיבות אותם קטנות והרזולוציה של
התמונה שלהם גבוהה. בפסיפסים איכותיים
אלו, המעידים על עושרם ורווחתם הכלכלית
של תושבי האתר, מוצג גם המגוון הגבוה
ביותר של מיני הגידולים החקלאיים בכלל,
וניכר שאיכות הפסיפס מהווה פקטור חשוב
לעיטור באמצעות פירות הדלועיים.

בפסיפסי ארץ ישראל מיוצגים שישה גי-
דולים המשתייכים לארבעה מינים שונים של
דלועיים: המלון (מלון עגול, פקוס ועגור),
האבטיח, הקרא, והלופה. הנפוצים ביותר
הם המלון העגול, מלון הפקוס, האבטיח, וה-
לופה, לעומתם הקרא ומלון העגור מוצגים
כל אחד בפסיפס אחד בלבד. מגוון הדלוי-
עיים ושכיחותם בפסיפסי ארץ ישראל גבו-
הים ביחס להופעותיהם בפסיפסים מרחבי
האימפריה הביזנטית. נתונים אלו משקפים
הורטיקולטורה מפותחת ומגוונת והעדפות
קולינריות ותעשייתיות מקומיות לגידולם של
פירות דלועיים ממגוון רחב בתקופה הביזנ-
טית בארץ ישראל. ניצולם של פירות הלופה
הבוגרים כספוגים לרחצה מרומזת גם על הת-
פתחות ההגיינה האישית בארץ ישראל.

מקור התמונות

צילומים של ענת אביטל באתרים הפתו-
חים לקהל שהצילום בהם מותר באדיבות
"רשות העתיקות": בית לוי, דומינוס פלוויט,
מדרס (באדיבות החופרים אמיר גנור ואלון
קליין).

צילומים של ענת אביטל בגנים לאומיים
שהצילום בהם מותר באדיבות "רשות הטבע
והגנים": בית אלפא, בית שאן, כורסי, ממ-
שית, מצדה, ציפורי.

צילומים של ענת אביטל באתרים שהתירו
באדיבותם צילום ושימוש בתמונות: קפלת
יוחנן המטביל בהר הזיתים.

תמונות נוספות: 'גוברין, החפירות בכנסייה
המערבית בחר' קריות, חיבור המוגש כעבודת
גמר לקראת תואר "מוסמך אוניברסיטה"
באוניברסיטה העברית ירושלים, תשס"ו;
נהריה, צילום הפסיפס ע"י דוד מוסרי, עיבוד
תמונה ע"י אלעד הרשקוביץ, פוטו לזר, נה-
ריה, בשיתוף רשות העתיקות.

תמונות באדיבות ארכיון רשות העתיקות:
קפלת אל חמאם, אר"ע תיקיה מנדטורית,
Mastaba, תיק 139; נערן, אר"ע תיקיה מנד-
טורית, Ed Duyuk, תיק 50; אבו חוף, אר"ע
באיכת אבו חדבה, 1980; כנסיית המולד, בית
לחם, אר"ע תיקיה מנדטורית, Bethlehem
Church of the Nativity, תיק 37.